

UOT 556.5

GÜLTƏKİN HACIYEVA

QRUÇAY ÇAY HÖVZƏSİNİN EKOCOĞRAFI ŞƏRAİTİ

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının az tədqiq olunmuş çaylarından olan Quruçay çay hövzəsinin hidroqrafik xüsusiyyətləri, torpaq, bitki örtüyü, çayın hidroloji rejimi, hövzənin hündürlük üzrə paylanması, onun su, buz, termik rejimi haqqında məlumat verilir. Eyni zamanda suyun keyfiyyət göstəriciləri və ekoloji xüsusiyyətləri səciyyələndirilir. Su səviyyəsinin il boyu dəyişməsi, eləcə də bu dəyişməyə təsir göstərən amillər araşdırılır. Nəticədə sudan səmərəli istifadə imkanları, ekoturizm potensialı qiymətləndirilir.

Açar sözlər: coğrafi amillər, torpaq örtüyü, bitki aləmi, hidroqrafik şəbəkə, hidroloji rejim, axının paylanması, su rejimi.

Quruçay, eləcə də onun hövzəsi haqqında kompleks fundamental materiallar olmadığı üçün məqalənin yazılmasında ərazini əhatə edən iri miqyaslı topoqrafik xəritələrdən, çoxzonalı aerokosmik şəkillərdən və spektral çəkilişlərdən istifadə olunmuşdur.

Araz çayının sol qollarından olan Quruçayın su toplayıcı sahəsi 512 km², uzunluğu 82 km-dir. Kiçik Qafqazın Qarabağ silsiləsindən axan çay 2320 m hündürlükdə Böyük Kirs zirvəsinin 1,5 km qərbindən başlayaraq İşxaçayla birləşir və Araz çayının mənsəbindən 142 km məsafədə, dəniz səviyyəsindən 108 m hündürlükdə Araxa tökülür.

Oroqrafik-geomorfoloji şəraitlə əlaqədar çay hövzəsinin eni nisbətən dar olub şimal-qərbdən cənub-cənubi şərq istiqamətində uzanır. Hövzənin maksimal eni yuxarı hissədə təxminən 15 km, minimal isə Şükürbəyli kəndindən aşağıda 5 km təşkil edir.

Çay hövzəsi şimaldan Göndələnçay, cənubda isə Qozluçay çay hövzələri ilə sərhədlənir. Suayırıcı xətt Qarabağ silsiləsi və onun yan tirələrindən, eləcə də suayırıcında yerləşən Məzəxatun (1085 m), Böyük Kirs (2725 m), Ziyarət (2080 m) zirvələrindən keçir.

Hündürlüklər üzrə çay hövzəsi aşağıdakı kimi paylanmışdır.

Cədvəl

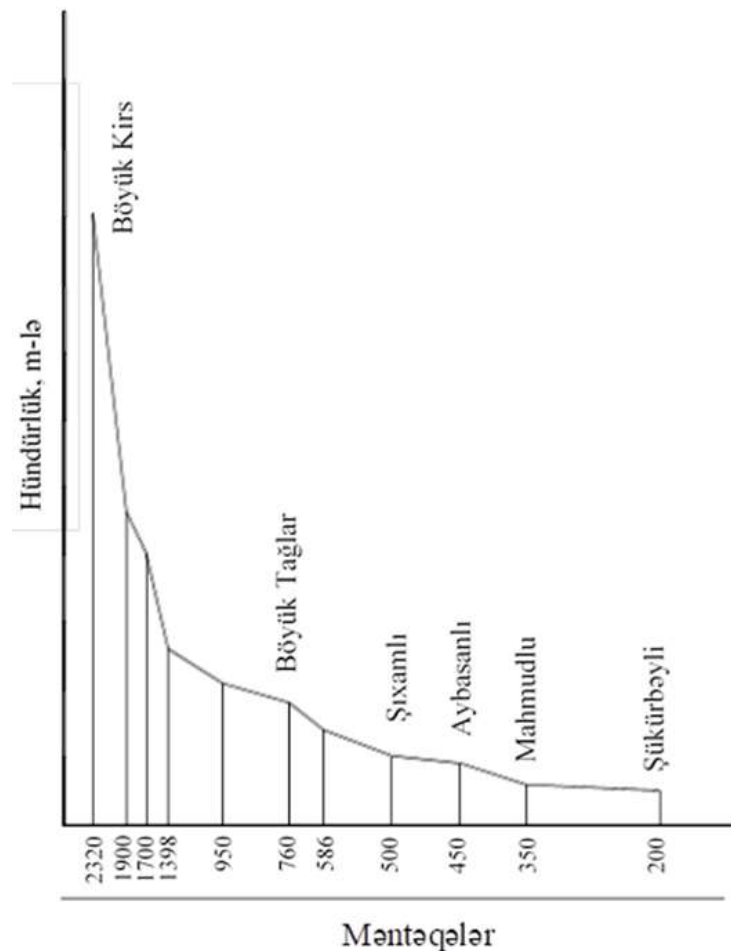
Hündürlük, m-lə	Sahə, km ² -lə	Sahə %-lə
100-200	27,6	5,4
200-500	114,7	22,4
500-1000	105,0	20,5
1000-1500	98,6	10,2
1500-2000	137,1	26,8
2000-2500	45,0	8,8
2500-2725	1,6	2,3

Hövzənin orta hündürlüyü 1160 m-dir. Cədvəldən göründüyü kimi onun əsas hissəsi, yəni 26,8%-i 1500-2000 m hündürlükdə yerləşir.

Hidroqrafik və geomorfoloji xüsusiyyətlərinə görə hövzəni iki mühüm hissəyə ayırmaq olar. Bunlardan birincisi mənbədən Cəbrayıl qədər 2725-m ilə 400-m hündürlük arasındadır. Əsasən orta dağlıq təşkil edən bu hissə dərələrlə kəskin parçalanmış və Quruçayın çox saylı kiçik qollarından ibarətdir. Geoloji quruluşuna görə hövzə aşağı və orta yuraya, həmçinin

tabaşirə aid porfirit tuflardan, senona aid əhəngli çökmə və turona aid vulkanik süxurlardan ibarətdir. 2000 m-dən yuxarı hissələrdə torpaqlar torflu dağ-çəmən torpaq tipinə aiddir. Burada torpaq örtüyü bəzi yerlərdə səthə çıxan dağ süxurları ilə kəsilmişdir. Qalan yerlərdə isə dağ-meşə, qonur, dağ qara və boz-şabalıdı torpaqlardan təşkil olunmuşdur [1, s. 214]. Tərkibi palıd və vələsdən ibarət olan 150 km² sahə təşkil edən meşələr bu hissədə 2000 m hündürlüyə qədər inkişaf etmişdir. Bu ümumi hövzənin sahəsinin 29,3%-ni tutur. Alçaq dağlıqda, 900-1000 metrə qədər hündürlükdə yerləşən meşə-çöl landşaft qurşağında ağaclar çox yerlərdə kəsilmiş və onların yerində kollar formalaşmışdır [4, s. 155]. Eyni zamanda kəskin antropogen təsirlərə məruz qalmış bu qurşaqda meyvə bağları salınmış və oradan biçənək kimi istifadə olunmuşdur. Dağətəyi çöllərin əhatə etdiyi 400-m ilə 800-m arasında mədəni landşaft və suvarma əkinçiliyi xüsusi ilə üzümçülük üstünlük təşkil edir.

İkinci hissə Araz çayı boyu uzanaraq dağətəyi düzənliyi əhatə edir. Gilli, gillicəli, qumlu, çaqıl-çınqıllı prolüvial və allüvial dağətəyi düzənlik suvarma kanalları, kiçik çaylarla kəsilmiş və çox yerdə bedlendləşmişdir. Hövzənin ikinci hissəsinin torpaqları əsasən qonur, yarımsəhra boz və allüvial-çəmən torpaqlardan ibarətdir. Onların üzərində kserofit ot və kol bitkiləri formalaşmışdır. Çayın mailliyi bu hissədə yuxarı hissədən fərqli olaraq kəskin azalır. Çayın ümumi düşməsi 2212 m, orta düşməsi 27,5%-dir.

Şəkil 1. Quruçayın uzununa profili.

Çay şəbəkəsi yuxarı dağlıq hissədə daha yaxşı inkişaf etmişdir və $0,95 \text{ km/km}^2$ təşkil edir. Qaragindən aşağı çay qol qəbul etmədiyi üçün çay şəbəkəsinin sıxlığı $0,68 \text{ km/km}^2$ -ə düşür.

Çay dərəsi mənbədən İkaxçay qoluna qədər V şəkilli forma alan çay dərəsi bəzi yerlərdə kanyonvarı formaya keçir. Bu hissədə onun eni 5-10 metrə 50-60 m arasında dəyişir. Dərə yamacları olduqca dikdir və bu yerlərdə perpendikulyar və ya asılı forma alır. Onların hündürlüyü sağda 130-350 m-ə, sol yamacda 100-300 m-ə çatır. Maillikləri isə müvafiq olaraq $45-70^\circ$ ilə $75-85^\circ$ arasında dəyişir. Bu yamaclar çay qollarının dərələri və dərinliyi 5-15 metr olan yarıqlarla kəsilir. Çayın yuxarı axarlarında, təxminən 5 km məsafədə dərə əsasən çılpaqdır. Bu hissədə yalnız qayalarda bitən az-az mamır və şibyələrə rast gəlinir. Dərənin orta hissəsində hündürlüyü 7-15 m, kötüyünün diametri 15-50 sm ağaclara rast gəlinir. Böyük Tağlar kəndi yaxınlığında və ondan yuxarıda yaxın keçmişdə salınmış meyvə ağacları mövcuddur. Mənbə hissədə qrunut daşlı, gilli və gillicəlidir. V şəkilli dərənin genişləndiyi sol yamaclarda hündürlükləri 2 ilə 5 m, eni 6-30 m, uzunluqları 300-500 m olan 2 terras formalaşmışdır. Dərənin aşağı hissəsində eni 100 m-ə çatan 3-cü terrasə rast gəlinir.

Çay dərəsi İşxançayla birləşdiyi yerə kimi yamacların hündürlüyü 20-30 m, dibinin eni 8 m-ə çatan qutu şəkilli formadadır. Daha sonra dərə 150 m-ə qədər genişlənərək yenidən V şəkilli görünüş alır. İşxançayın mənbəyindən 25 km aşağıda, 300-500 m-ə məsafədə dərə yenidən 50-60 m-ə qədər daralır və yenidən genişlənir. Atayurtçayın ana çaya töküldüyü hissədən Şıxamlı kəndinə qədər məsafədə terraslar 300-800 m-ə qədər genişlənir. Daha aşağıda 3-4 km məsafədə çay dərəsi Arazboyunda yerləşən geniş maili düzənliyə çıxır və bu hissədə səthin parçalanması azalır. Buna səbəb düzənlik hissənin vaxtı ilə əkinçilik məqsədləri üçün istifadə edilməsidir. İkaxçayın mənbə hissəsindən mənsəbə qədər tamamilə iri daşlardan ibarət subasrın eni 2-5 m-ə çatır. Bu hissə gursulu dövrdə su ilə örtülür və demək olar ki, bitki aləmindən məhrumdur. Quruçay İkiaxına qədər çox böyük əyrilik əmsalına malikdir və bəzi yerlərdə şaxələnmişdir. Dərədə yerləşən və hündürlüyü 1,5-12 m-ə çatan iri qaya parçaları üzərindən keçən çay çoxsaylı kiçik astana və şəlalələr; eləcə də kaskadlar yaradır. Bu şəlalələrin ən böyüyü İkaxçayın mənbə hissəsindən 8 km aşağıda yerləşən Sadiq şəlaləsidir. Onun hündürlüyü 10 m, eni isə 2 m-dir. Çay dərəsinin daraldığı yerlərdə axının sürəti 3 m/san qədər artır. Çay dərəsinin dibi iri daş və qaya parçaları ilə örtülmüşdür.

Aşağı axarlarda çayın əyriliyi demək olar ki, itir və bu hissədə astana, şəlalə, kaskad, adalara rast gəlinmir. Çayın eni bu hissədə 1,5-7,5, dərinliyi isə təxminən 0,50 m olur. Çayın yuxarı hissələrində gursulu dövrdə suda sürətin və su kütləsinin çoxluğu, eləcə də suda hərəkət edən asılı və dib gətirmələri onu keçilməz edir. Rejiminə görə Quruçay yaz-yay bolsulu çaylar qrupuna aiddir. Çayın əsas qidalanmasını qar və qrunut suları təşkil edir. Yazda və yayın əvvəllərində dağlarda qarın intensiv əriməsi suyun həcmi artırır. Yaz və yay aylarında səviyyə rejimi qeyri bərabərdir. Belə ki mart-iyun aylarında yağıntıların artması sayəsində çayın səviyyəsi 0,8-1,4 m qalxır. Yayda və payızda mejen dövrü başlayır. Dekabr-fevral qış mejeni zamanı çayda minimal səviyyə olur.

Çayda bəzən qeyri struktur sel axımı müşahidə edilir. Aprel-may aylarında və iyun ayında yağıntıların bolluğu sahəsində axının miqdarı Şamlı kəndi yaxınlığında illik orta normaldan 30-35 dəfə çox olur [2, s. 165].

Axının formalaşması Atautçay mənsəb hissəsini aşağısında başa çatır. Bundan sonra su suvarma sayəsində azalır.

İl ərzində axının miqdarı qeyri bərabər paylanır və suda daşınan kütlənin miqdarı buna uyğun olaraq dəyişir. Suyun illiyi ayrı-ayrı aylarda, xüsusilə bol sulu dövrdə 1q/m^3 -dən 35q/m^3 çatır [3, s. 183].

S.Q.Rüstəmovun hesablamalarına görə sudakı asılı maddələrin miqdarı 100-250, aşağı axarlarda isə 250-500 q/m^3 arasında dəyişir.

Çay suyunun buz rejimi olduqca davamsızdır. Yanvar- fevral aylarında yalnız sürətin zəif olduğu sahil boyunda buz qaysağı müşahidə olunur və bu maksimum 3-10 gün ərzində baş verir.

Suda maksimum temperatur iyul-avqust aylarında 25°C -yə çatır. Suyun kimyəvi tərkibi haqqında lazımı materiallar əldə olunmamışdır. Lakin qonşu çaylarda aparılan müşahidələrə əsaslanaraq çay suyunun hidrokarbonatlı-kalsiumlu sular qrupuna aid olduğunu demək mümkündür. Suda minerallaşma 300-500 mq/l qədərdir. Suyu çirkləndirən sənaye müəssisələri, mədən və məişət tullantıları yoxdur. Çay sularından yalnız suvarmada istifadə olunur.

Çay suyunun ekoloji cəhətdən təmiz olduğunu nəzərə alaraq onun suyundan təsərrüfatın müxtəlif sahələrində istifadə edilməsi mümkündür. Tərkibində ağır metalların, radioaktiv elementlərin olmaması ondan Arazboyunda yerləşən iri yaşayış məntəqələrinin xüsusilə Cəbrayıl şəhərinin içməli su ilə təmin edilməsi mümkündür. Çay hövzəsinin yüksək, orta, aşağı dağlıqda yerləşməsi, füsunkar geoloji və geomorfoloji abidələrin zənginliyi, bitki aləminin müxtəlifliyi, çay üzərində yerləşən şlalələr, astanalar, sərin sulu bulaqlar hövzədən turizm məqsədləri üçün istifadəyə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев Г.А., Волобуев В.Р. Почвы Азербайджанской ССР. Баку, 1953.
2. Мəдəтзadə Ə.А., Smirnov E.A. SSR-nin hidroqrafiyasına aid materiallar. Qafqaz hövzəsi. Bakı, 1958.
3. Рустамов С.Г. Речной сток Малого Кавказа // Изв.АН. Азерб. ССР, 1948, № 3.
4. Исаев Я.И., Прилипко Л.И. Карта растительности Азербайджанской ССР. Географической Атлас Азербайджанской ССР. Баку, 1949.
5. Прилипко Л.И. Лесная растительность Азербайджана. ССР // Изв. АН. Азерб.ССР, Баку, 1952.
6. Azərbaycan SSR atlası. Bakı-Moskva, 1963.
7. Aerokosmik şəkillər 1:50000 miqyaslı.
8. 1:25000 miqyaslı topoqrafik xəritələr.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: gulyasadiq9897@gmail.com

Gultekin Hajiyeva

ECO-GEOGRAPHICAL CONDITIONS OF THE GURUCHAY RIVER BASIN

The paper provides information on the hydrographic features of the Guruchay river basin, soil, vegetation, hydrological regime of the river, altitude distribution of the basin, the thermal regime of the water and ice. Guruchay river is one of the least studied rivers of the

Republic of Azerbaijan. At the same time, water quality indicators and ecological features are characterized. Changes in water level throughout the year, as well as the factors influencing this change are studied. As a result, the possibilities of rational use of water are especially assessed in terms of ecotourism.

Keywords: *geographical factors, land cover, flora, hydrographic network, hydrological regime, distribution of the flow, water regime.*

Гюльтекин Гаджиева

ЭКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ БАСЕЙНА РЕКИ ГУРУЧАЙ

В статье представлена информация о гидрографических особенностях бассейна реки Гуручай, одной из наименее изученных рек Азербайджанской Республики, почве, растительности, гидрологическом режиме реки, распределении бассейна по высоте, его водном, тепловом, ледовом режиме. При этом охарактеризованы показатели качества воды и характеристики окружающей среды, изучаются изменения уровня воды в течение года, а также факторы, влияющие на это изменение. В результате оценивается эффективность использования реки, особенно с точки зрения экотуризма.

Ключевые слова: *географические факторы, растительный покров, флора, гидрографическая сеть, гидрологический режим, распределение стока, водный режим.*

(Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nazim Bababəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 17.03.2021

Son variant 08.04.2021